

فصل‌نامه جُندی شاپور، دانشگاه شهید چمران اهواز

سال پنجم، شماره ۲۰، زمستان ۱۳۹۸

نگاهی به رساله صورت‌بندی اقتصادی پیشاسرمایه‌داری اثر کارل مارکس

سیده زهرا زارعی^۱

تاریخ دریافت: ۹۸/۱۲/۲۵

تاریخ پذیرش: ۹۹/۱/۲۱

چکیده:

مقوله صورت‌بندی اجتماعی- اقتصادی شاید نخستین بار توسط کارل مارکس مورخ و فیلسوف نام‌دار آلمانی مطرح شد که اشاره به نوعی رده‌بندی شیوه‌های تولید و جوامع در روند تکامل تاریخی آنها دارد. به نظر می‌رسد که در این نوع نگاه، مکتب فلسفی کانت با شیوه ماهیت پژوه خاص خود با روش تکامل‌گرای محافل علمی انگلستان ترکیب شده، در پی بازشناسی ریشه‌های سرمایه و بازسازی چگونگی برآمدن سرمایه‌داری است. رساله مذکور از ترجمه انگلیسی متن اصلی با عنوان *pre-capitalist socio-economic formation: A collection* که ترجمه فارسی توسط خ. پارسا اولین بار در ۱۳۵۳ در خارج از کشور و در ۱۳۷۸ در نشر دیگر در تهران منتشر شد؛ و هرچند مدت‌ها از انتشارش می‌گذرد، کمتر مورد توجه قرار گرفته و بحث صورت‌بندی به خصوص مورد غفلت قرار گرفته است. هدف نوشته حاضر بررسی چگونگی ترکیب نظریه‌ها و ساختارهای تشکیل‌دهنده این رساله به عنوان طرحی کلی برای تألیف مهمترین آثار مارکس یعنی کتاب‌های سرمایه و نقد اقتصاد سیاسی است.

واژه‌های کلیدی: صورت‌بندی اقتصادی- اجتماعی، تاریخ اقتصادی، پیشاسرمایه‌داری، کارل مارکس.

۱. دکتری تاریخ ایران دوره اسلامی از دانشگاه شیراز z.zarei88@yahoo.com

۱- مقدمه: در باب عنوان رساله:

چنان که از عنوان انگلیسی برمی‌آید، شایسته بود در ترجمه فارسی قید اجتماعی نیز در بحث از نوع صورت‌بندی ذکر می‌شد. البته برای تدقیق بیشتر، عنوان آلمانی اساس است که اصل آن ترجمه‌ای از دو رساله ذیل است که مارکس در سال‌های ۱۸۵۸-۱۸۵۷ م در هنگام مقدمه‌سازی برای نوشتن کتاب *نقد اقتصاد سیاسی و سرمایه* نگاشته بود، اما این نوشته‌ها به شکلی تدوین نشده (یادداشتهای شخصی) ماند:

Formen die der kapitalistischen production vorhehen
Grundrisse der kritik der politischen ekonomie

۲- معنی و مفهوم تاریخ اقتصاد پیش‌سرمایه‌داری از نظر مارکس:

منظور از واژه پیش‌سرمایه‌داری که در عنوان این رساله به کار رفته است، دورانی از تاریخ اقتصادی بشر است که در آن تمرکز بر شیوه‌های مالکیت زمین از بدوی‌ترین شکل آن یعنی از گردآوری میوه، شکار و به خصوص زندگی دامداری و مناسبات قبیله‌ای تا پیدایش کشاورزی، و به قول سقراط برآمدن نظامات الیگارش‌ی در یونان باستان، اصلاح مالکیت زمین، و برآمدن هکتومرها^۱ و اشکال پیشرفته فئودالیسم و اندکی بعد از آن است که شامل مانوفاکتورها (کارگاه‌های کوچک صنایع دستی در روستاها) و نظام صنفی بازارهای تولیدی قرون وسطایی است که با ساختارهای صنفی-دستی به تولید محدود برای فروش در بازارهای محلی می‌پرداختند. دوره اقتصاد پیش‌سرمایه‌داری با برآمدن صنایع بزرگ پس از انقلاب صنعتی و توسعه شهرهای صنعتی به سر رسید که مواد خام را از دوردستها وارد کرده و محصولات خود را به قاره‌های دیگر در سطحی جهانی صادر می‌کردند و به یک معنی اقتصاد را وارد مرحله جهانی کردند.

اصطلاح پیش‌سرمایه‌داری توسط نئومارکسیستها و سایر محققین تاریخ اقتصادی برای توصیف دوره مورد بحث به کار رفته است. چنان که در عنوان یکی از موفق‌ترین آثار تاریخ‌نگاری اقتصادی پست مدرن توسط عباس ولی به نام *ایران پیش از سرمایه‌داری* به کار رفته است. در فصلی از

۱. ارسطو، اصول حکومت آن، ص ۵-۶.

این کتاب مفهوم شیوه تولید آسیایی و تعاریف ایران پیشاسرمایه‌داری به عنوان جامعه ای آسیایی به شیوه ای مارکسیستی به طور جالبی به بحث گذاشته شده است.^۱

۳- چگونگی تکامل و روند برآمدن سرمایه‌داری از نظر مارکس:

مارکس روند پیدایش سرمایه را روندی کند می‌داند که بسیاری از مقدمات آن در دوره پیشاسرمایه‌داری موجود بوده است و سرمایه تمامی مقدمات مورد نیازش را خود به وجود نیاورده بلکه خود محصول طبیعی تاریخ اروپاست. (مارکس، ۱۳۷۸: ۷۳-۷۰) روند پیدایش سرمایه در تاریخ اروپا دو دوره تدارکاتی و نهایی را پیموده است که در نمودارهای ذیل نشان داده شده است.

۱. ولی، ایران پیش از سرمایه‌داری، ص ۴-۳۹.

نمودار ۱. روند صعودی نقطه عزیمت سرمایه از نظر مارکس.

نمودار ۲. روند صعودی تکمیل دوره اول (تدارکاتی) از نظر مارکس.

نمودار ۳. روند صعودی تشکیل اصلی (نهایی) سرمایه.

۴- متن رساله:

متن ترجمه حاضر بسیار دیرپاب و گاه نامفهوم است و شاید دلیل این امر آن است که اولاً: ظاهراً جملات طولانی، پر از معترضه‌ها، گاه به طول پنج سطر می‌رسید از ویژگیهای نگارش به سبک علمی در زبان آلمانی قرن ۱۹. م بوده‌است.^۱ متن حاضر برگرفته از یادداشتهای شخصی، خام و اولیه مارکس بوده‌است. به طوری که بسیاری جملاتش ناتمام مانده و فاقد فعل و فاعل هستند. چندانکه جملات پنج سطری در آن اندک نیستند. ثانیاً: عمق و دشواری ذاتی زبان آلمانی را باید در نظر گرفت. ثالثاً: مانع دیگر بر سر راه درک سریع این کتاب، لایه‌های ترجمه آن است. چنان که یک کتاب به انگلیسی ترجمه و خ. پارسا آن را از انگلیسی به فارسی ترجمه کرده بود.

۴-۱- منابع رساله و افرادی که مارکس تحت تأثیر آنان بوده‌است:

متن اصلی از جنس تصنیف است؛ و غالباً حاصل کندوکاوها و افکار مارکس است؛ بنابراین فاقد استنادات بسیار به منابع متنوع است. مارکس گاه تاریخ اقتصادی و اجتماعی یک تمدن را در یک پاراگراف خلاصه کرده‌است. این امر از وسعت مطالعات و اطلاعات او و وسعت آفاق ذهن تحلیلگر او برمی‌آید که به عنوان فیلسوف، جامعه‌شناس و نظریه‌پرداز مشهور شده بود اما مبنای مطالعاتش و رشته تحصیلی اش در تاریخ ریشه داشت.

شاید مهمترین منابع مورد استفاده مارکس در مطالعات تاریخی اش دو برون مؤلف تاریخ روم، و در زمینه اقتصادیات، کتاب ثروت ملل اثر آدام اسمیت باشد که از آن میان به نظر می‌رسد که نظریه تقسیم کار بیش از همه بر نظریات مارکس اثر نهاده بود. او برخلاف دورکیم که تقسیم کار را به اجتماعیات کشانده و نظریه «تقسیم کار اجتماعی» را مطرح کرده بود،^۲ نظریه تقسیم کار

۱. برای نمونه مطابقت داده شود با:

Ferdinand Von Richthofen. (2007), Themenheft 138/4 aus der geographischen publikationseihe "die erde". Berlin.

۲. دورکیم، درباره تقسیم کار اجتماعی، ص ۴۱ و ۴۷.

اسمیت را به تأثیر تجارت در تولد سرمایه تعمیم داده‌است. (مارکس، ۱۳۷۸: ۷۴) اسمیت پیش از او تراکم سرمایه را تا توسعه اقتصادی پی گرفته بود.^۱

۵- روش کار و تعمق مارکس در تاریخ اقتصادی عمومی جهان:

مارکس شخصیتی کم‌حرف؛ عمیق و فلسفی نویس بود. شخصیت وی بر اثرش مؤثر افتاده، مطلبش را به مختصرنویسی گاه افراطی تعمق در کلیات و نپرداختن به جزئیات کشانده‌است. البته با توجه به اینکه این مطالب بعدها در کتابهای سرمایه و مقدمه ای بر اقتصاد سیاسی بسط داده شده‌اند، می‌توان رساله حاضر را طرحی کلی برای این دو کتاب دانست. از سوی دیگر چون رساله حاضر به دوران پیش‌سرمایه‌داری می‌پردازد، از نظر تاریخی مقدمه ای ضروری برای فهم درست دوکتاب فوق است.

نقطه قوت روش تحقیق تاریخی- فلسفی مارکس در دسته‌بندی شیوه‌های تولید و شیوه‌های مالکیت به روشی منطقه ای (در قالب تمدنهای تاریخی) و در درون یک «روند تاریخی» است. یعنی در طول تاریخ و در عرض جغرافیا به وسعت دامنه موضوع توجه دارد. او این روند را تا رسیدن به بدیهیات علت یابی می‌کند؛ و برخلاف تصور رایج در باب مارکس، برای همه تمدنها حکمی کلی صادر نکرده، و مثلاً از دوام مانوفاکتورهای مستقل از کشاورزی در «شیوه تولید شرقی» و از «انحلال» همان شیوه در تاریخ اروپا به سخن می‌پردازد.

۶- چگونگی ترکیب بینش فلسفی و روش تحقیق کانتی و داروینی در کار مارکس:

روش تحقیق مارکس در این رساله روشی تحلیلی به معنای واقعی کلمه است. به طوری که سلسله علت‌ها و معلولها را تا بدیهی‌ترین پایه پی گرفته‌است. او آنچنان با وسواس علمی علل را کاویده‌است که گاه خواننده را خسته و متحیر می‌کند. به نظر می‌رسد که این روش تحلیلی و عبور از پوسته‌های سلسله علت‌ها به هسته حقیقت، تحت تأثیر آموزش‌های اولیه ای است که

۱. کاتوزیان، آدام اسمیت و ثروت ملل، ص ۱۴۸.

مارکس در مکتب فلسفی کانت در جهان آلمانی زبان یافته بود. زیرا کانت با پیشنهادش برای «تاریخی عمومی و جهان شمول از نقطه دیدی کیهانی»^۱ راه مکتب فلسفه تاریخی آلمانی را گشود، و هگل از انگاشتتس از تاریخ عمومی و جهان شمول به مثابه تحقق پیشروانه آزادی بشر دنباله رو کانت بود. کنت و مارکس هر یک به شیوه خود از سرمشق هگل پیروی کردند.^۲ از سوی دیگر مارکس در هنگام نتیجه‌گیری و بازسازی «روندها» به روش تکاملی رفته و از «تکامل شیوه‌های تولید» و «روند تاریخی» به عنوان مخمّرهایی برای شکل‌دهی به شیوه‌های تولید جدید یاد کرده‌است (مارکس،: ۷۳) این اشارات و عبارات به روش تکامل‌گرایان انگلیسی چون چارلز داروین^۳ و هربرت اسپنسر اشاره دارد که در محافل علمی انگلستان، از قبیل دانشگاه کمبریج، رواج داشته و چنان‌که معروف است مارکس مدتی در آنجا به تحصیل و تدریس مشغول بوده‌است. جالب است که نوتکامل‌گرایان Neo-Darwinists تکیه بر نقش محوری ابزار تولید (البته به نام "تکنولوژی") (لنسکی، ۱۳۷۴: ۱۳۴ به بعد) در تکامل تاریخی جوامع را از مارکس وام گرفته‌اند؛ بنابراین به‌طور کلی بینش فلسفی و تاریخی مارکس را در این رساله باید ترکیبی در حال شکل‌گیری از تکامل‌گرایی اجتماعی انگلیسی و روش فلسفی درون‌نگر کانتی دانست.

نتیجه:

با توجه به شواهد ارائه شده، مارکس قایل به مهندسی کردن رویه‌ای از پیش تعیین شده برای تشکیل نظام سرمایه‌داری نیست. همچنین برخلاف نظر غالب و مشهور، ریشه‌های سرمایه‌داری را فقط از قرن ۱۶ م نمی‌داند. بلکه سرمایه‌داری را محصول طبیعی طول تاریخ اروپا معرفی کرده‌است. این محصول زمینه‌هایی چون پول در گردش، مهارت، کارگران متخصص، جدایی شهر از روستا و روند تاریخی و حتی انحلال شیوه‌های سنتی تولید و صورتبندی‌های اجتماعی-اقتصادی وابسته به آن را نیاز داشت که به قول او در روندی تاریخی «تخمیر» شده و به سرمایه‌داری منجر

۱. کانت. فلسفه فضیلت، ص ۳۲.

۲. کالینگوود، اصول کلی تاریخ و نوشتارهای دیگر در فلسفه تاریخ، ص ۱۶۴.

۳. داروین، منشأ انواع، ص ۱-۳.

شد. گذشته از اطلاعاتی که مارکس در باب تاریخ تکامل صورت‌بندیهای اقتصادی تا پیدایش سرمایه‌داری ارائه داده‌است، روش تحقیق و تحلیل او به عنوان ترکیبی بدیع از مکتب فلسفی آلمانی (کانتی) و تکامل‌گرایی (داروینیسم اجتماعی) برای بررسی تاریخ عمومی اقتصاد جهان، با وجود نقصهایی که بعدها با انتقادات دقیق دانشمندان بعد در آن آشکار گشت، فارغ از جهت‌گیریهای سیاسی روز، هنوز به عنوان روشی علمی هنوز قابل استفاده است. البته به شرط آنکه پژوهشگر آگاه در دام تعمیم‌های ناروا، کلی‌گویی و تقسیم‌جوامع به دو طبقه کلی دارا و ندار نیفتد.

منابع و مأخذ:

- ارسطو. *اصول حکومت آتن*. ترجمه محمد ابراهیم باستانی پاریزی. تهران: کتابهای جیبی. چاپ سوم. ۱۳۷۰.
- داروین. چارلز. *منشأ انواع*. ترجمه نورالدین فرهیخته. تهران: نگارستان کتاب، چاپ دوم. ۱۳۸۹.
- دورکیم. امیل. *درباره تقسیم کار اجتماعی*. ترجمه باقر پرهام. تهران: مرکز، چاپ پنجم. ۱۳۹۲.
- کاتوزیان. محمد علی. *آدام اسمیت و ثروت ملل*. تهران: کتاب‌های جیبی، چاپ دوم. ۱۳۸۱.
- کالینگود. آر. جی. *اصول کلی تاریخ و نوشتارهای دیگر در فلسفه تاریخ*. ترجمه عبدالرضا سالار بهزادی. تهران: نشر نی. ۱۳۹۰.
- کانت. ایمانوئل. *فلسفه فضیلت*. ترجمه منوچهر صانعی دره‌بیدی. تهران: نقش و نگار. چاپ چهارم. ۱۳۹۳.
- لنسکی. گرهارد و جین لنسکی. *سیر جوامع بشری*. ترجمه ناصر موفقیان. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی. چاپ دوم. ۱۳۷۴.
- مارکس. کارل. *صورت‌بندی‌های اقتصادی پیش‌سرمایه‌داری*. ترجمه خ. پارسا. تهران: نشر پارسا، ۱۳۷۸.
- محمدی اصل. عباس. *نقد عقل اجتماعی*. تهران: نقش جهان. ۱۳۹۳.
- ولی. عباس. *ایران پیش از سرمایه‌داری*. تهران: نشر مرکز. ۱۳۸۰.
- Von Richthofen. Ferdinand (2007), Themenheft 138/4 aus der geographischen publikationseihe "die erde". Berlin.